

PAPER DETAILS

TITLE: Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme

AUTHORS: Fethullah ZENGİN

PAGES: 53-69

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/669102>

Cahiliye Araplarında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme

Fethullah ZENGİN*

Özet: Bu makalede İslam öncesi Hicaz Araplarının sergilemiş oldukları bazı iyi davranışlar incelenmiştir. Cahiliye Arapları, cömertlik, ahde vefa, dürüstlük ve diğer bazı iyi özellikleri yüceltmış, bunlara sahip olan insanları övmüşlerdir. Kabileler arası rekabet söz konusu olduğunda bu tür davranışları sergileyen ya da bu davranışlarla ön plana çıkmış bireylerin varlığı onlar için övünç kaynağı olmuştur. Cahiliye döneminin en önemli kültürel unsuru olan şiirde bu tür övgüler ve hatta iyi özelliklerin rakip kabilelerde bulunmadığına dair yerler önemli yer tutmaktadır.

Cahiliye Araplarının bu davranışları sergilerken çoğunlukla kabile ve birey şanını duyurmak, başkalarına karşı üstünlük kurmak gibi psiko-sosyal gerekçeler motivasyon kaynağı olmuştur. Bu davranışların yaygınlığı tıpkı kötü hasletlerin yaygınlığı gibi tek tek değerlendirilmelidir. Çünkü bu davranışların o dönem insanların tamamının ortak özelliği olduğunu söylemek mümkün değildir.

Anahtar Kelimeler: Cahiliye, İslam öncesi Araplar, Ahlak, İyi davranışlar.

Characteristics and Underlying Reasons of Some Ethical Behaviours of Arabian People at Pre-Islamic Age of Ignorance

Abstract: The current study investigates some good behaviour of Arabian people living in the Hijaz at Pre-Islamic Age. Arabs appreciated some ethical behaviours such as generosity, fidelity (loyalty) and honesty at Pre-Islamic Age of Ignorance; and they also praised the people for displaying such behaviours. When there was a rivalry among tribes, each tribe was proud of having individuals who were famous for displaying these ethical behaviours. Such eulogies on their own tribes or satire on other rival tribes about the lack of such ethical principles also played a key role in poetry, which was the most important cultural element of Pre-Islamic Age of Ignorance. Psycho-social reasons such as announcing the fame of individuals or tribes and getting superiority over others can be argued to be as the underlying motivation for such ethical behaviours of Pre-Islamic Arabian people. The characteristics of such behaviours should be analysed and evaluated one by one in the same way as misbehaviours. Therefore, it seems unlikely to claim that such behaviours were the common feature of all Arabian people at that age.

Key Words: Jahiliyyah, Pre-Islamic Arabian people, Ethic, Ethical Behaviours.

* Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi. e-posta: fethullahzengin@hotmail.com

Giriş

İslam öncesinde Arapların yaşadığı döneme cahiliye denilmektedir. İslâm'dan sonra kullanılmaya başlanan bir terim olan cahiliye kavramı, hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de hadis-i şeriflerde Arapların İslâm'dan önceki yaşayışlarını Müslüman oldukları dönemden sonraki hayatlarından ayırt etmek için kullanılmıştır. Aynı şekilde sahabe de cahiliye kavramını, İslâm öncesi, Resûlullah'a vahyin inmeye başladığı 610 yılından önce yaşadıkları devri tanımlamak için kullanmışlardır. Bu sebeple genellikle Arapların İslâm'dan önceki dönemine "*Cahiliye*" veya "*Cahiliye çağı*" (asrû'l-câhiliyye), denilir.¹

Arapların İslâm'dan önceki tarihlerinin cahiliye kelimesiyle ifade edilmesinin sebepleri araştırılırken onların kaba hayat tarzları, çevrelerinde yaşayan insanlara göre medeniyet bakımından geri kalmaları, genel anlamda dini inanç konusunda bilgisizlik ve gaflet içerisinde olmaları, daha da ötesi bu bilgisizliklerine ilaveten puta tapmaları, onları kötülükten alıkoyacak bir peygamber veya dine sahip olmamaları gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Bütün bu nedenlerden anlaşıldığı üzere cahiliye insanı, insan fıtratının ve aklının kabullenmekte zorlanacağı bazı davranış ve inanışlar yaygın olarak kabul etmekteydi.²

Bütün bu menfi özelliklerine rağmen Cahiliye toplumu yekpare bir biçimde tamamen kötülüğe batmış bir toplum değildir. Zaten böyle bir iddia, akla ve toplumsal yaşayışa uygun da değildir. İnsanlardan müteşekkil her topluluk, içinde insanlığın iftihar edeceği örnekler ortaya koyan kişilere sahip olabileceği gibi insanlığın utanacağı bazı davranışlar sergileyen fertleri de içinde barındırabilir. Burada cahiliye dönemi Arap toplumunun negatif bir bakış açısıyla resmedilmesi ve onlara "*cahil*" denilmesinin sebebi kötü örneklerin iyi örneklerle galebe çalmış olmasından dolayıdır.

Arap toplumunda bugünün modern insanının aklının alamayacağı kadar güzel davranışlarda bulunan ve sağlam bir karakter taşıyan insanlar da mevcuttur. Her şeyden öte Hz. Peygamber (s) üstün bir ahlak üzere hayat

¹ Fayda, Mustafa, "*Cahiliye*", *DİA*, VII, 17-19, İstanbul 1993.

² Bu konuda bazı değerlendirmeler için bkz. Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliye*, Pınar yayınları, İstanbul 2007, s.13-17.

süren bir fert olarak bu toplum içinde yaşamıştır.³ Şüphesiz onun kadar olmasa da buna benzer tavırlar sergileyen daha pek çok insanın adını zikretmek mümkündür.⁴ Zira ahlaki açıdan zaaf taşıyan insanların sayıca çok olması toplumda onların bu yanlışlıklarının onaylandığı anlamına gelmemektedir. Tam aksine Arap toplumu faziletli davranışları bir meziyet olarak görür ve bunlarla övünürdü.

İlk vahiy esnasında şaşırın, korkan ve kişisel vaziyeti konusunda endişeye kapılan Hz. Muhammed'in (s) Hz. Hatice (ra) tarafından *"Hayır, Allah'a yemin ederim ki, Allah seni asla utandırmaz. Çünkü sen akrabana bakarsın, işini görmekten aciz olanların yüklerini çekersin, yoksula verir, hiçbir şeyi olmayana bağışta bulunursun, misafiri ağırlarsın, bir felakete uğrayana yardım edersin"*⁵ şeklinde sözlerle teskin edilmesi adı geçen hasletlerin Arap toplumunda önemli olduğunu ve üstünlük alameti sayıldığını göstermektedir.

Yine Arap şiirinde kabileye veya şahsa iltica eden kişiyi sözlü ve filli saldırılara karşı korumak, onun haksızlığa uğramasını engellemek, kıtlık ve yokluğun hâkim olduğu zamanlarda yiyeceklerini sadece kendine saklamak, diğergâmlık, misafirperverlik, cömertlik, yiğitlik vb. hasletler konu edilmiş ve övünülecek şeyler olarak sıralanmıştır.⁶

Hz. Peygamber'in de cahiliye devri Araplarının kültürel yapısını, değerlerini, telakkilerini tamamıyla reddetmediği, İslâm'a aykırı olmayan bazı hususları kabul ettiği görülmektedir.⁷ Bu bağlamda bir sahâbiye hitaben söylediği, *"Ey Sâib! Câhiliyye çağında yaptığım faziletli şeylere İslâm devrinde de devam et; misafiri ağırla; yetime ikram et ve komşuna iyi davran!"*⁸ mealindeki sözleri buna bir örnektir. Yine *"İnsanların câhiliyye devrinde hayırlı olanları İslâm devrinde de hayırlıdır"*⁹ buyurması da câhiliyye döneminde hayırlı amellerde bulunan insanların var olduğunu göstermektedir. Aynı telakkiyi destekler nitelikteki bir başka sözü de *"Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim"*

³ Kalem, 68/4.

⁴ Bunlardan en çok bilineni Hanif olduğunu ifade eden Zeyd b. Amr'dır. İbn, Hişâm, Abdulmelik b. Hişâm, *Siretü İbn Hişâm*, Mektebetü Mustafa, Mısır 1955, I, 224

⁵ Buhârî, *"Bed'ü'l-vahy"*, 3; Müslim, *"İmân"*, 252.

⁶ Öğmüş, Harun, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, İz yayıncılık, İstanbul 2013, s. 217.

⁷ Fayda, *"Cahiliye"*, 17.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 425.

⁹ Buhârî, *"Enbiyâ"*, 8; *"Menâkıb"*, 1.

hadisidir.¹⁰ Olmayan bir şeyi tamamlamak mümkün değildir. Dolayısıyla Cahiliye döneminde bir takım güzel ahlak örneklerinin mevcudiyetini bizzat Resulullah'ın (s) sözlerinde de görebiliyoruz.

İslam öncesi Arapların şüphesiz pek çok iyi hasleti vardı. Onlar, yalan söylemeyi çirkin görürlerdi. Misafire, yolda kalmışlara ve çeşitli nedenlerle memleketlerine uğramış olan yabancılara ikramda bulunurlardı. Hac mevsimlerinde Mekkeli Kureyş kabilesi mensupları hacılara tirit¹¹ ikram eder, su ihtiyaçlarını giderirdi.¹²

Elbette sadece insani-fitrî saiklerle insanlık için bir değer taşıyan davranışları sergileyen insanlar cahiliye toplumunda da yaşamıştır. Ancak bu davranışları sergilemeleri çoğu kez övünmek, kabilelerini yüceltmek, şan ve şöhret kazanmak gayelerine matuftu. Zira onların ahiret inançlarının zayıflığı veya hiç olmayışı nedeniyle bu iyilikleri yapmaya teşvik edecek en önemli amiller, övünme ve kabilelerini diğer kabilelerden üstün gösterme gayretleriydi.¹³ Bu yüzden yapılan iyilikler başka bir kötülüğe kapı aralıyordu.

İslam'ın kendinden önceki iyi davranışları, maruf olarak görülenleri kabul etmesi demek bu davranışların yapılış nedenleri, toplumsal etki ve sonuçlarıyla beraber kabul ettiği anlamına gelmemektedir. İslam amel-niyet ekseninde bu davranışları toplum inşa edici erdemler olarak yeni bir bakış açısıyla yeniden kurgulamıştır. Bu davranışların altında yatan gösteriş, kibir, düşmanlık, kabile taassubu vb. menfi motivasyon kaynaklarını “Allah'ın rızasını kazanmak” gayesine tahvil etmiştir. Böylece iyilikler onaylanıp amaç yenilenmiştir.

Ayrıca İslam, yapılan iyiliği başa kakma manasına gelecek övünme biçimlerini yererek bu tür bir iyiliğin “ardından eziyet gelen bir sadaka” olarak

¹⁰ Malik b. Enes b. Malik, *Muvatta*, Müessesetü Zayid b. Sultan, Abu Dabi 2004, Hüsnü'l Hulk, 8; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, 2/381

¹¹ Et suyuna doğranmış ekmekten oluşan, Araplarca makbul bir yemek.

¹² İbn Hişâm, *Sîre*, I, 136.

¹³ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s.124-125.

tanımlamış ve reddetmiştir.¹⁴ Zira Mekkelilerin pek çoğunun yaptığı tam olarak buydu.

İslam öncesi Arapların iyi davranışları cömertlik ve misafirperverlik, himaye, zulme karşı çıkmak, ahde vefa göstermek, iffet ve namusa önem vermek gibi bazı erdemler etrafında sergileniyordu.

Cömertlik ve Misafirperverlik

Arapların yiğitlik ve kahramanlıktan sonra en çok değer verdikleri hasletin cömertlik olduğunu Arap şiirinde konu edilme miktarına bakarak anlamak mümkündür.¹⁵ Özellikle cömertlikleriyle meşhur olan Ka'b b. Mâme, Hatem et-Tâi ve Herim b. Sinan gibi kimseler şiirlere konu edilmiş ve Arapların en cömertleri olarak tanımlanmışlardır.¹⁶

Yolcuların ve misafirlerin uzaktan görüp o tarafa yönelecekleri ateşler yakarlardı. Naru'l-Kıra denilen bu ateş uzaktan görülebiliyordu. Bu sayede gece karanlığında yol alan kimseler konaklayacakları cömert bir Arap ailesinin o civarda olduğunu görebiliyorlardı.¹⁷ Araplar yalnız yemek yemeyi çirkin bir iş ve cimrilik alameti olarak görmüşlerdir. Hatta Kur'an'ın bu konuda nazil olan "*Tek başınıza ya da ayrı ayrı yemek yemenizde bir sakınca yoktur*"¹⁸ ayetine bakılınca Arapların yalnız yemek yemeyi haram derecesinde bir iş olarak gördükleri ortaya çıkar.

Arapların yemeklerini paylaşacakları bir misafir aradıklarına dair pek çok rivayetle karşılaşmaktayız. Hatta Sa'd b. Ubade'nin ailesi bu konuda seçkin örnekler vermişlerdir. Düleymoğulları olarak bilinen bu ailenin eskiden beri yapageldikleri bir gelenekleri şöyleydi: Her akşam gür sesli bir adam Sa'd b. Ubade'nin evinin damına çıkar "*Et yemek isteyenler, yemek yemek iste-*

¹⁴ Bakara, 2/263

¹⁵ Arap şiirinde cahiliye toplumunun durumu hakkında bilgi için bkz. Ögmüş, Harun, *Câhiliyye Döneminde Araplar*.

¹⁶ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Suara*, Daru'l-Hadis, Kahire 2002, I, 235; Âlusî, Mahmud Şükri, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, (Thk: Muhammed Behcet el-Eserî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts, I, 75 vd; Ayrıca bkz. Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, s.124-125.

¹⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Daru's-Saki, Beyrut 2001, VIII, 168.

¹⁸ Nur, 24/61

yenler Düleymoğullarının evine gelsin” diye seslenirdi. Düleymoğulları ailesinin İslam’dan önce başlayan bu adetleri, İslam’dan sonra da devam etmiş ve Kays b. Sa’d b. Ubade babasından sonra bunu sürdürmüştür.¹⁹

Cahiliye Arapları misafire ikramda bulunmayı ve cömertlik gösterisinde bulunmayı çoğu kez israf derecesine çıkarıyorlardı. Muâkara dedikleri ve kimin daha çok deve boğazlayıp ikram edeceği üzerine iddiaya girme gibi bir adetleri bulunmaktaydı. Bu iddia aynı zamanda bir tür kumar olarak görülmekteydi. Taraflardan biri pes edene kadar deve kesilmesine devam edilir ve iddiayı kazanan cömertlikle şöhet bulurdu.²⁰ Tabi bütün bunlar insanî ve ulvi bir gaye için değil şahsın ve kabilenin isminin bilinmesi, saygınlık uyardırması amacıyla yapılmaktaydı. Bu nedenle Hz. Peygamber “*Arapların teakur sonucu kestiklerini yemeyiniz. Zira ben onların bunu Allah dışında bir amaçla kesip kesmediklerinden emin değilim*” buyurarak böyle bir şeyi yasaklamıştır.²¹ Akr uygulamasında ahlaki manada bir cömertlik bulunmamaktaydı. Bilakis karşısındakinin mal varlığını tüketecek derecede bencillik, kendini beğenmişlik ve savurganlık vardı.

Gösteriş, övünme, kabilenin şanını yüceltme gibi menfi motivasyonlara rağmen Arap coğrafyasının sert tabiatı ile siyasî ve iktisadî şartlar da Arapları cömert olmaya itmekteydi. Uzun yolculuklarda çöllerde yol alan kervanlarla geçimlerini sağlayan bu insanlar ikram ederek ikram görüyorlar ve böylece bu hal Arap toplumunda önemli bir şeref vesilesi haline geliyordu. Özellikle yolcuya ikram etmek bir şeref, bundan kaçınmak ise ayıplanma vesilesi olarak görülüyordu.

Kız Çocuklarını Öldürülmekten Kurtarmak

Cahiliye Arapları çeşitli nedenlerle kız çocuklarını öldürürlerdi. Öldürülen kız çocuğu anlamındaki “*mev’ude*”, sözlükte “*bir şeyin üzerine ağır yük yüklemek; diri diri toprağa gömmek*” mânâlarındaki *ve’d* masdarından türemiş

¹⁹ Süleyman b. Ahmed b. Eyyub et-Taberanî, *ez-Ziyadat fi Kitabi'l-Cud ve's-Seha*, Daru'l-Beşairu'l-İslamiyye, 2003, s. 254.

²⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, IX, 74.

²¹ İsfahânî, Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Tarihu İsbahân*, I-II, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, II,276.

bir ism-i mef'ûl kelimedir. Arapçada aynı anlama gelen “veîd” ve “veîde” kelimelerine kıyasla daha çok kullanılmıştır.²² Kur’ân-ı Kerîm’de de mev’ûde kelimesi bu manada kullanılmış ve ahirette bunun hesabının sorulacağı ifade edilmiştir.²³

Her ne kadar bütün kabileler tarafından benimsenmiş olmasa da Arabistan’ın genelinde bu çirkin geleneğe rastlamak mümkündür. Genel olarak kız çocukları, bazen de erkek çocuklarının öldürülmesi cahiliye devri Arap toplumunda birçok kabile tarafından uygulanan bir gelenektir.²⁴ Mudar’dan Temîm, Kinâne, Kays, Hüzeyl, Esed ve Kureys, Rebîa’dan Bekir b. Vâil ve Kahtânîler’den Kinde ve Huzâa bu âdetin uygulandığı kabileler arasında zikredilir.²⁵

Ayrıca Resulullah’ın Akabe biatlerinde bu konuya değinip “çocuklarını öldürmemeleri” konusunda Evs ve Hazrecilerden söz alması²⁶ Medine’de de bu cürmün işlendiğini akla getirmektedir.

Cahiliye döneminin bu yaygın suçuna bazı insanlar karşı durmuş, kendileri bu suçu işlemekten imtina ettikleri gibi evladını geçim korkusuyla yahut diğer bir takım toplumsal baskılar nedeniyle öldürmek isteyenlere de engel olmuşlardır. Bu açıdan ismi ön plana çıkan Sa’sa’a b. Naciye dikkati çekmektedir. Ünlü Arap Şairi Ferezdak’ın dedesi olan bu zatın 70 çocuğu ebeveyninden alarak kurtardığı ifade edilmektedir.²⁷ Daha sonra Müslüman olan Sa’sa’a torunu Ferezdak’ın şiirlerine şu şekilde konu olmuştur:

²² Kapar, Mehmet Ali, “Mev’ude” *DİA*, İstanbul-2004, XXIX, 491.

²³ Tekvîr, 81/8.

²⁴ Makalenin konusu kız çocuklarının öldürülme nedenleri olmadığı için üzerinde durmuyoruz. Bu alanda yapılmış akademik bir çalışma için bkz. Demircan, Adnan, *Kız Çocuklarının Gömülerek Öldürülmesi ve Çok Kadımlı Evlilik*, Beyan yayınları, İstanbul 2008.

²⁵ Kapar, Mehmet Ali, “Mev’ude”, s. 492.

²⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 57.

²⁷ Bazı rivayetlerde Resûlullah’a 360 çocuğu kurtardığını ifade etmektedir. Ancak bize göre bu rakam biraz mübalağa içermektedir. Zira bu kadar çocuğun bu muameleye maruz kalması o dönem nüfusuna, her ailenin bu kötülüğü işlemediği gerçeğine ve Sa’sa’a’nın böyle bir rakam için çok geniş bir coğrafyada olup bitenleri öğrenemeyeceği gerçeğine aykırı görünmektedir. İddia için bkz. Es-Sudunî, Ebu’l-Fida b. Kasım b. Kutluboğa, *es-Sikat Mimmen Lem Yeka’ fi’l-Kütübü’s-Sitte*, Merkezu’n-Numan li’l-Buhus ve’d-Dirasat, Yemen 2011, V, 384.

وَمَنَا الَّذِي مَنَعَ الْوَائِدَاتِ ... وَأَخْيَا الْوَيْدَ فَلَمْ يُوَادَّ

Bizden, kızını gömeceklere engel olanlar vardır,

Yavruya hayat verenler vardır ki, O yavru kurtarılmış, gömülmemiştir.

Sa'sa'a cahiliye döneminde işlemiş olduğu bu iyilikler için kendisine bir sevap olup olmadığını Resûlullah'a (s) sorduğunda ondan "*Senin ecrin İslam ile şereflemek olmuştur*" cevabını almıştır.²⁸

İbn Hacer çocukları gömülmekten kurtarma bayrağını ilk açanın Sa'sa'a olduğunu söyler. Bundan onun bu işi yapan son kişi olmadığı sonucu anlaşılmalıdır. Gerçekten de ondan sonra başkaları da bu günaha engel olma gayesini gütmüşler ve pek çok mev'udeyi kurtarmışlardır. Bunlardan birisi de Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'dir. O da Sa'sa'a b. Naciye gibi, öldürülmek istenen kız çocuklarını babalarından ücret karşılığı alarak onların bakım ve büyütmelerini üstlenmiştir. Biri çocuğunu öldürecek olsa ona "*Dur! Onu öldürme! Sana onun bedeli olan ücreti ödeyeceğim*" der ve yetişkin bir kız olana kadar bakımını üstlenirdi.²⁹

Yine kaynaklarda geçen Ülase b. Vehb ismindeki şahıs da kızını öldürmek isterken kendi oğlu Rebi' b. Ülase tarafından vazgeçirilmiştir. Baba oğul daha sonra Müslüman olmuşlardır.³⁰

Cahiliyye döneminde kız çocuklarının öldürülmesinde açlık korkusu, çarpık namus ve iffet anlayışı ile sosyal baskı gibi sebepler ön plana çıkmaktaydı. Buna karşılık bu çocukların öldürülmesi engelleme gayesiyle ortaya çıkan insanların davranışlarında doğrudan maddi bir sebep bulmak zordur. Zaten bütün Arap dünyası değerlendirildiğinde oldukça az bir kesim tarafından icra edilen bu çirkin işi engelleyenlerin sayısı çok daha azdı. Bu nedenle bu erdemli davranışları sergileyen kişilerin motivasyon kaynağını dış etkenlerde aramak zordur. Çünkü ve'di engelleyen insan sayısı toplumsal bir nitelik kazanacak kadar çok değildir. Kanaatimizce ve'de mani olma çabaları, fıtraten kötülüğü kerih görme, vahşilik derecesindeki bu çirkin işi bir insan

²⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 225

²⁹ Buhârî, *Menâkıbu'l-Ensâr*, 24; Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesir, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1975, I, 261.

³⁰ İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1995, V, 103.

olarak kendine yedirememe ve bunu insanlık onuruyla bağdaştıramama gibi iç saiklerle verilen tepkilerdir.

Himaye

Sözlükte “*korumak, zarar verecek şeylere engel olmak*” anlamına gelen himaye kelimesi terim olarak kişi, aile, aşiret ve kabilelerin herhangi bir saldırıya karşı birbirlerini korumasını ifade eder.³¹ Bu kavramı bir kurum olarak temsil eden yapı ise “*Civar*” olarak adlandırılır.³² Kur’an-ı Kerimde de geçen bu kavram³³ Arap sosyal ve siyasî hayatının en önemli unsurlarındandır.

Araplar kabilenin gücünü, şerefini ve nüfuzunu göstermesi bakımından kendilerine sığınanları himaye etmekle övünürlerdi. Böyle bir misafirin korunması ailenin şerefini ve cesaretini gösterirdi. Araplar bu konuya özel bir ihtimam gösterirlerdi. Eğer aralarında daha önce bir himaye ilişkisi gerçekleşmiş birisi himaye talebinde bulunursa bunu yerine getirmek bir zorunluluktur. Himaye altına aldığı kişiyi korumak onun sıkıntılarını gidermek üzerine borç olurdu.³⁴ Aksi takdirde toplumda ahde vefa göstermeyen kusurlu bir şahıs olarak tanınırdı. Bunun pek tabii bir sonucu olarak da ihtiyaç halinde kendisini himaye edecek bir kişi bulması zor olurdu.

Cafer b. Ebi Talib Necaşi’ye hitaben yaptığı meşhur konuşmasında İslam’dan önce içinde bulundukları kötü durumu betimlerken “*civarı (insanları himaye etmeyi) unuttuklarını*” da söyler. Böylece bunu Mekkeli bir bireyin erdemli bir kişi olarak sayılması için gerekli olan özelliklerinden biri olarak saymış olur.³⁵

Civar kurumunda Himaye eden ile edilenin birbirine yakın evlerde yahut bitişik evlerde yaşamaları gerekmiyordu. Genellikle güçlü kabilelerin himayesine başvurulduğu için onların gücünün hissedildiği ya da himaye karlarını saygı duyulduğu bir bölgede yaşamak yeterli oluyordu.

³¹ Bozkurt, Nebi, “Himaye”, *DİA*, XVIII, 56, İstanbul 1998.

³² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VII, 360; Ayrıca bkz. Önkal, Ahmet, “*Civar*”, *DİA*, VIII, 34, İstanbul 1993.

³³ “*Civar*” kavramı Kur’an’da komşuluk ve yardım çerçevesinde yer almaktadır. İlgili ayetler için bkz. Nisa, 4/63; Enfal, 8/48;

³⁴ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VII, 361

³⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, I,336.

Himaye edecek güce sahip olmayan birinin himaye hakkı vermesi hoş karşılanmazdı. Zira hem kendisini ve ailesini hem de himayesine aldığı şahıs yahut kabileyi riske atmış oluyordu.³⁶ Bu durumda Himaye edebilmek bir güç, zenginlik ve cesaret işi oluyordu ki bunlar da Cahiliye dönemindeki pek çok sosyal davranışı tetikleyen övünmenin en önemli araçlarıydı. Dolayısıyla himaye edebilme gücüne sahip olanların bunu daha az güce sahip kabilelere karşı bir şeref ve gurur meselesi haline getirdikleri görülmektedir.

Bu bağlamda Cahiliye şairlerinden Amr b. Külsûm muallakasında, sıkıntıya düşenleri himaye eden birçok kabile reisini savaşlarda yendiklerini söyleyerek kabilesinin büyüklüğünü anlatmak ister. Aynı şair, atalarından Zalbürre'nin vârisi olduklarını, onun şerefiyle himaye edildiklerini, ırz ve namusu korumada kendilerinden daha güçlü, ahdine daha sadık kimsenin bulunmadığını belirterek övünür.³⁷

Cahiliye dönemi Arap yarımadasında herhangi bir siyasi otoritenin ve yazılı kanunun olmadığı bir ortamda himaye gibi kurumlar bir zorunluluk halini alıyordu. Tıpkı haram aylar gibi himaye de yarımada'nın ticari hayatının devamı için adeta bir zorunluluktu. Bu sayede kervanlar güven içinde dolaşabiliyor ve ticari canlılık sağlanabiliyordu. Zira himaye altındaki şahıslara saldırmak himayeyi kabul eden kabileye savaş açmak manasına geliyordu ve çoğu kez bu göze alınamayan bir riskti.

Zulme Uğrayanları Korumak

Mekke'de kabileler arasında zaman zaman çekişme ve çatışmalar oluyor, ayrıca dışarıdan hac ve ticaret için şehre gelen zayıf ve güçsüz kimselere haksızlık ve zulüm yapılıyordu. Özellikle Mekke'de belli bir maddi ve kabilevî güce sahip olan bazı insanlar zaman zaman böyle zorbalıklarda bulunabiliyorlardı. Cahiliye döneminde vuku bulan böyle bir olayın Hilfû'l-fudûl cemiyetinin teşekkülüne yol açtığı rivayet edilmektedir.³⁸ Rivayete göre Zübeyd kabilesinden bir adam hem umre yapmak hem de yanında bulunan mallarla ticaret yapmak için Yemen'den Mekke'ye gelmiş ve Kureyşli Âs b. Vail ile pazarlık yaparak mallarını ona satmıştı. Fakat Âs, malların parasını

³⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VII, 362

³⁷ Bozkurt, "Himaye", XVIII, 56.

³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 123.

ödemek istememişti. Zübeydli adam da Mekke’de adet olduğu üzere Ebu Kubeys tepesine çıkarak yüksek sesle yardım talebinde bulunmuştu.

Bunun üzerine Hz. Peygamber’in amcası Zübeyr b. Abdulmuttalib şehirde hatırı sayılan ve kabile reisi durumundaki Abdullah b. Cüd’ân et-Teymî’ye başvurarak onu bu işin görüşülmesi için bir toplantı yapmaya ikna etti. Toplantıda hazır bulunanlar uzun tartışmalardan sonra haksızlığı önlemek için yemin ettiler ve gönüllülerden oluşacak bir grup kurmayı kararlaştırdılar.³⁹ Bu topluluğun ilk teşebbüsü de yukarıda adı geçen haksızlığı ortadan kaldırmak olmuştur.

Kaynaklarda antlaşmanın muhtevası genel hatlarıyla şöyle ifade edilmektedir: *“Allah’a and olsun ki Mekke şehrinde birine zulüm ve haksızlık yapıldığı zaman hepimiz, o kimse ister iyi ister kötü, ister bizden ister yabancı olsun, kendisine hakkı verilinceye kadar tek bir el gibi hareket edeceğiz; deniz süngeri ıslattığı ve Hira ile Sebîr dağları yerlerinde kaldığı sürece bu yemine aykırı davranmayacağız ve birbirimize malî yardımda bulunacağız”*⁴⁰

Bütün kaynaklarda Hz. Peygamber’in bi’setten sonra da bu ittifaktan övgüyle bahsettiği, İslâmiyet’in onu daha da pekiştirdiğine inandığı ve bu yemini kızıl tüylü bir deve sürüsüyle de olsa asla değişmeyeceğini, İslâmî dönemde de tekrar çağrıldığı takdirde tereddüt göstermeden derhal icâbet edeceğini söylediği kaydedilmektedir.⁴¹

İslam öncesi Araplar arasında, herhangi bir menfaat olmaksızın sırf bir iyilik hareketi olarak ortaya çıkan bu ve daha önce yapılan benzeri bazı hilflerin⁴², güçlünün haklı görüldüğü bir toplumda bir nebze de olsa adaletin tesisi için bir vazife ifa ettiği söylenebilir. Ayrıca bu bağlamda İslam öncesi Mekke toplumunun yekpare bir biçimde adalet ve hakperestlik duygusunu taşımadığı düşüncesinin de haksız bir değerlendirme olduğu söylenebilir.

³⁹ Süheylî, Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed, *Ravdu’l-Ünfi Tefsiri Sireti’n-Nebeviyyeti li İbni Hişâm*, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut ts., II, 46

⁴⁰ Süheylî, *Ravdu’l-Ünf*, II, 73.

⁴¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 123; İbn Kesir, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, I, 261.

⁴² Cahiliye dönemi hilfleri hakkında geniş bilgi için bkz. Eser, Mithat, “Hz. Peygamber’in Zulmü Engelleme Amaçlı Hilfu’l-Fudul’a Katılması”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/2, Sivas 2009; Sönmez, Nesim, “Hilfu’l-Fudul Teşkilatı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 41, Erzurum 2014.

İffet ve Namus Duygusu

Cahiliye döneminde pek çok iffetsizlik işlendiği ve bunların toplumun geniş kesimleri tarafından yadırganmadığı görülmektedir. Hatta bu iffetsizce davranışlar çeşitli isimler altında nikâh olarak adlandırılmış ve adeta kurum-sallaştırılmıştır.⁴³ Normal evliliklerde bile eş sayısı konusunda bir sınırlama bulunmamaktaydı. Bu ve benzeri aşırılıkların normal görüldüğü bir dönemde bile Hz. Hatice ve Hz. Osman gibi şahsiyetlerin hayâ ve iffetleriyle ön plana çıktığı görülmektedir. Hatta Hz. Hatice bu hususiyetinden dolayı “*Tahire*” (temiz ve iffetli kadın) diye anılmıştır.⁴⁴

Cahiliye Arapları iffete son derece önem verdiklerinden, cahiliye şiirinde iffete övgü çok yaygındır. Cahiliyye şairlerinden Berza’ b. Adiy el-Evsi ve Antere b. Şeddad gibi şairler komşu hanımlara göz dikmemek, bir kadın geçtiğinde yüzüne bakmamak ve savaş zamanı geride kalanların namusuna sahip çıkmayı öven şiirler söylemişlerdir. Aynı şekilde meşhur cahiliye şairi A’sâ, Bahile el-Müntehir b. Vehb gibi kadının örtüsünü açmayan, namusuna leke sürmeyen ve iffetinden dolayı gözlerini muhafaza eden erkekleri şiirlerinde överken, Evs b. Hacer de iffetlerinden dolayı kahkaha ile değil de tebessüm ile gülen kadınlardan övgüyle bahsetmiştir.⁴⁵

Başkasının karısına göz dikmek gibi aşırı iffetsizlik durumlarında ise kabileden kovulma cezası verilebiliyordu. Buna örnek olarak verilecek bir hadise Umare b. Velid el-Mahzumî ile Amr b. As arasında yaşanmıştır. Bir gemi yolculuğu sırasında Umare, Amr’ın karısına iffete yakışmayacak davranışlarda bulununca Amr tarafından denize atılmış ve yüzerek sahile ulaşabilmiştir. Bu olayda Umare boğulmadıysa da kabilesi tarafından hul’ edilmiş yani kabile dışına çıkarılmıştır.⁴⁶

Bu bağlamda Osman b. Talha’nın Ümmü Seleme’yi Mekke’den Medine’ye sırf bir kadın yalnız başına tehlikelere maruz kalmasın diyerek gidiş dönüşü 900 km tutan bir yolu aşması, İslam öncesi Arapların iffet anlayışı ele

⁴³ Bu konuda nikâh çeşitleri için bkz. Ateş, Ali Osman, *İslam’a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2014, s. 288.

⁴⁴ İbnü’l-Esir, *el-Kamil fi’t-Tarih*, Daru’l-Kitabi’l-Arabi, Beyrut 1997, I, 44.

⁴⁵ Dindi, Emrah, *Kur’an’da İslam Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 299.

⁴⁶ İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *Siretü İbn İshak*, Daru’l-Fikr, Beyrut 1978, s. 167; Ayrıca bkz. Dindi, Emrah, *Kur’an’da İslam Öncesi Kültürün İzleri*, s. 299.

alınırken değinilmesi gerek bir konudur. Osman b. Talha bu fazileti sergilerken kendisi müşrik, Ümmü Seleme ise Müslümandır ve siyasi olarak rakip kamplarda yer almaktadırlar. Ama bu Osman için bir engel teşkil etmemiştir.⁴⁷

Toplumda özellikle Hanif olarak tanınan bazı kimselerin de zina ve diğer iffetsizliklere bulaşmadığı dönemle ilgili şiirlere konu olmuş ve İslam tarihi kaynaklarına yansımıştır.⁴⁸

Arapların iffete bu derece önem vermelerine aslında yine cahiliye toplumun başka bir çirkinliği neden olmaktaydı. Bu çirkinlik, düşman kabilelerin birbirlerini kadın üzerinden hicvetme alışkanlıklarıydı. Böylece kabileler, rakipler tarafından hicvedilmeme, kabileler arası itibarlarının zedelenmesi ve elbette bunun muhtemel bir siyasi ve iktisadi zarara uğramaya yol açmaması amacıyla iffet ve namuslarına son derece düşkün davranıyorlardı.

İslam Öncesi Araplarda namus düşkünlüğünün aşırı boyutlara ulaşması kız çocuklarının öldürülmesine kadar gitmiştir. Önceki başlıkta ele alındığı gibi bu iki konu arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

Ahde Vefa ve Dürüstlük

Cahiliye döneminde ahde vefa göstermek, emanete riayet etmek en büyük erdemlerden sayılırdı. Hz. Peygamber'e henüz risalet öncesi el-Emin sıfatının cahiliye toplumu tarafından verilmesi, onların böyle bir kişilik özelliğini yüceltmelerinden kaynaklanmaktadır.

Ahde vefa ilkesi ve buna riayet cahiliye döneminin bilinen en büyük savaşlarından olan Zi Kar savaşının yaşanmasına yol açmıştır. Bu savaş, Sani imparatorluğu ile büyük bir Arap kabilesi olan Şeybanoğulları arasında cereyan etmiştir. Zi Kar savaşından önce Numan b. Abdulmünzir isimli Arap kabile reisi, Kisra'nın talebi üzerine yanına gitmeden önce Kisra'nın göz koyduğu mallarını ve kızlarını Hani b. Mesud'a emanet olarak bırakmıştı. Bu kızları ve malları vermeyi reddeden Numan öldürülünce Kisra, Hani'den Numan'ın ona bıraktığı emanetleri talep etmiş; ancak o, kendisine emanet edilen bu kızları korumak için ve aynı zamanda ahde vefa göstermek amacıyla bu talebi geri çevirmiştir. Bunun üzerine Kisra, Bekr kabilesinden olan

⁴⁷ İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 123

⁴⁸ Ögmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, s.192 vd.

Hanî üzerine bir ordu göndermiş ve meşhur Zi Kar savaşı meydana gelmiştir.⁴⁹

İmriu'l-Kays, bir şiirinde yine Semev'el b. Adiya⁵⁰ isimli birinin, kendisine emanet edilen bir zırhı, oğlunun katledilmesi pahasına da olsa teslim etmediğini anlatmaktadır.⁵¹ Bu da yukarıdaki örnekte olduğu gibi güçlü ve azametli kişilere karşı dahi olsa emaneti korumanın ve ahde vefa göstermenin Araplar nezdindeki önemini göstermektedir.

Dürüstlük konusunda dikkat çekici bir örnek de Ebu Süfyan'ın Heraklius'a Hz. Peygamber hakkında verdiği cevaplarda görülmektedir. Bu diyalogda Ebu Süfyan sorulan sorulara Resulullah'ın lehine olduğu halde doğru cevaplar vermiştir. Aslında aralarında düşmanlık olan Peygamber hakkında iftira atıp Heraklius'u ona karşı öfkelenendirme imkânı mevcutken bunu yapmamasını da şu sözlerle izah etmiştir; *"Vallahi, arkadaşlarım tarafından yalanının öteye beriye yayılmasından korkmasaydım, onun hakkında o zaman muhakkak yalan uydururdum!"*⁵² Ebu Süfyan'ın bu sözlerinden İslam öncesi Arap toplumunda yalancılığın kabul edilemez bir ahlakî düşüklük olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan ahlaki gerekçelerle değil de ticari nedenlerle de olsa yalan söylemek cahiliye Arap toplumu açısından son derece olumsuz neticeler doğuran bir ahlaksızlıktı. Ticari ilişkilerin çoğunlukla sözlü biçimde kurulduğu bir dönemde doğru sözlülük olmazsa olmaz bir ticari erdemdi. Aksi takdirde yalan söylediği duyulan birinin bir daha borç almak veya borç vermek imkânı kalmıyordu. Ticaretin en önemli unsurlarından olan borçlanmayı gerçekleştiremeyen birisinin de, geçimi neredeyse tamamen ticarete dayanan Mekke toplumunda, ayakta kalma imkânı bulunmamaktaydı.

⁴⁹ Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *İmtau'l-Esma* Beyrut 1999, XIV, 122.

⁵⁰ Bu şahsın Yahudi olduğu söylenmektedir. Bununla beraber İslam öncesi Arap cahiliye toplumunda yaşadığı ve onların hayat tarzlarını yansıttığı içinde burada ele almakta beis görmedik.

⁵¹ İbnü'l-Verdi, Ebu Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer, *Tarihu İbnu'l-Verdi*, I, 63, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1996

⁵² İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-Tarih*, II, 92.

Sonuç

Cahiliye dönemi Arapları yaşadıkları dönemdeki diğer dünya milletleri gibi pek çok kötülüğe bulaşmış durumdaydılar. Cafer b. Ebi Talib'in Habeş kralına söylediği gibi bu dönem Arapları akrabaya iyilik yapmaz, zayıfı ezer, yoksulu doyurmazlardı. Bütün bunlardan da öte yaratıcı ve din konusunda derin bir sapkınlık içerisindeydiler.

Cahiliye insanı bilinen onca kötü hususiyetlerine rağmen insanlığın ortak iyi değeri sayılan pek çok iyi haslete de sahip olmuştur. Özellikle cahiliye şiirinde yer alan bu iyi özellikler de tıpkı kötü özellikler gibi toplumun tamamında yaygınlaşmamış, bazı şahıs ve kabilelere münhasır kalmıştır. Cömertlik, ahde vefa, mev'udeyi kurtarmak, zulme uğrayanlara arka çıkmak ve iffetli olmak şeklinde sıralanabilecek bu erdemler, bazen Hatem et-Taî'nin cömertliği gibi bazı şahıslarda bayraklaşmış, bazen de ahde vefa gibi İslam öncesi Arapların tamamınca sahip olunması gereken bir erdem olarak görülmüştür.

Ne var ki bu hasletlerin altında yatan motivasyon çoğu zaman salt iyilik ya da dini bir amil olmamıştır. Bilakis çoğu kez bu davranışları sergilemenin sebebi kişisel bir şan elde etmek, kabilesini yüceltmek ya da menfaat elde etmek olmuştur. Bu nedenle iyi davranışların çoğu kez asabiyet duygusunu kabartan şiirlere konu olduğu görülmektedir. Böyle davranışların kabileler arası bir şeref yarışına dönmesi ise daha büyük problemlere yol açmıştır. İslam bu iyi davranışları daha iyi bir amaca, uhrevi bir gayeye yönelterek iyi davranışların kötü sonuçlar doğurmasına mani olmuştur.

Cahiliye dönemi Araplarının sergilediği pek çok davranışın altında yatan önemli bir neden de toplumsal baskıdır. İyi veya kötü her türlü işlerinde başkalarının ne diyeceği onlar için önemli bir konu olmuştur. Özellikle Ebu Talib b. Abdulmuttalib'in ölümünden kısa süre önce Müslüman olup olmama konusunda Mekkeli kadınların kendisi hakkında ileri geri konuşmalarından korktuğunu ifade etmesi, sosyal baskının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Altıntaş**, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliyye*, Pınar Yayınları İstanbul 2007
- Âlusî**, Mahmud Şükri, *Bülûğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, (Thk: Muhammed Behcet el-Eserî), I-III, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-ts.
- Apak**, Adem, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, Ensar Yay. İstanbul-2012.
- Ateş**, Ali Osman, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul-2014.
- Bozkurt**, Nebi, "Himaye" *DİA*, XVIII, İstanbul-1998.
- Buhari**, Muhammed b. İsmail, *Sahih-i Buhari*, Daru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut-ts.
- Cevad Ali**, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, Daru's-Saki, Beyrut-2001.
- Demircan**, Adnan, *Kız Çocuklarının Gömülerek Öldürülmesi ve Çok Kadımla Evlilik*, Beyan Yay. İstanbul-2008.
- Dindi**, Emrah, *Kur'an'da İslam Öncesi Kültürün İzleri (Muamelat Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul-2014.
- Eser**, Mithat, "Hz. Peygamber'in Zulmü Engelleme Amaçlı Hilfu'l-Fudul'a Katılması", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XIII/2, 2009.
- Es-Sudûnî**, Ebu'l-Fida b. Kasım b. Kutluboğa, *es-Sikat Mimmim Lem Yeka' fi'l-Kütübü's-Sitte*, Merkezu'n-Numan li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, Yemen-2011.
- Fayda**, Mustafa, "Cahiliye", *DİA*, VII, 17-19, İstanbul-1993.
- İbnü'l-Esir**, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem, *El-Kamil fi't-Tarih*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, I-X, Beyrut-1997.
- İbn Hacer** El-Askalanî, Ahmed b. Ali, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe*, I-VIII, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut- 1995.
- İbn Hişâm**, Abdulmelik b. Hişâm b. Eyyub, *es-Sîretü'n-Nebeviyye li İbn Hişâm*, I-II, Mekebetü Mustafa, Mısır-1955.
- İbn İshak**, Muhammed b. İshak b. Yesar, *Sîretü İbn İshak*, Daru'l-Fikr, Beyrut-1978
- İbn Kesir**, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesir, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut-1975.
- İbn Kuteybe**, eş-Şi'r ve's-Şuara, I-II, Daru'l-Hadis, Kahire-2002.
- İbnü'l-Verdi**, Ebu Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer, *Tarihu İbnu'l-Verdi*, I-II, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-1996
- İsfahânî**, Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Tarihu İsbahân*, I-II, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-1990
- Kapar**, Mehmet Ali, "Mev'ude" *DİA*, XXIX, 491, İstanbul-2004.
- Makrîzî**, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, *İmtau'l-Esma*, Beyrut-1999.
- Malik b. Enes** b. Malik, *Muvatta*, I, VIII, Müessesetü Zayid b. Sultan, Abu Dabi-2004.
- Öğmüş**, Harun, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, İz yayıncılık, İstanbul-2013.

Sönmez, Nesim, “*Hilfu’l-Fudul Teşkilatı*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 41, Erzurum-2014.

Süheyli, Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed, *Ravdü’l-Ünf fi Tefsiri Sireti’n-Nebeviyyeti li İbni Hişam*, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, I-IV, Beyrut-ts.

Süleyman b. Ahmed b. Eyyub et-Taberanî, *ez-Ziyadat fi Kitabi’l-Cud ve’s-Seha*, Daru’l-Be-şairu’l-İslamiyye, 2003.